

Linguistica Copernicana

2(8)/2012



REDAKTOR NACZELNY: Maciej Grochowski

RADA REDAKCYJNA: Ireneusz Bobrowski (Kraków), Andrzej Bogusławski (Warszawa), Gerd Hentschel (Niemcy, Oldenburg), Axel Holvoet (Litwa, Wilno), Krystyna Kleszczowa (Katowice), Roman Laskowski (Kraków), Jarmila Panevová (Czechy, Praha), Jens Nørgård-Sørensen (Dania, Kopenhaga), Zuzanna Topolińska (Macedonia, Skopje), Daniel Weiss (Szwajcaria, Zurich), Anna Wierzbicka (Australia, Canberra)

KOLEGIUM REDAKCYJNE: Maciej Grochowski, Krystyna Kallas, Irena Sawicka, Piotr Stalmaszczyk

OPINIOWALI DO DRUKU: Wojciech Chlebda, Jolanta Chojak, Anna Cychnerska, Magdalena Danielewiczowa, Adam Dobaczewski, Marek Dziekan, Rafał L. Górski, Jarosław Jakielaszek, Ewa Jędrzejko, Lechosław Jocz, Halina Karaś, Aleksander Kiklewicz, Jadwiga Linde-Usiekiewicz, Piotra Łobacz, Aleksander Naumow, Anna Pajdzińska, Jacek Perlin, Katarzyna Skowronek, Dorota Szumska, Sergiejus Temčinias, Agata Trawińska, Bogdan Walczak, Jadwiga Waniakowa, Ewa Willim, Andrzej Zaborski, Zofia Zaron

SEKRETARZ REDAKCJI: Iwona Kaproń-Charzyńska

ADRES REDAKCJI: Instytut Języka Polskiego UMK, 87-100 Toruń, ul. Fosa Staromiejska 3, e-mail: lincop@umk.pl, www.linguistica.umk.pl

OKŁADKA: Monika Pest

Czasopismo jest wydawane na zasadach licencji niewyłącznej Creative Commons  i dystrybuowane w wersji elektronicznej Open Acceses poprzez Platformę Czasopism UMK.

Wersja papierowa jest dostępna w druku na żądanie na stronie internetowej Wydawnictwa www.wydawnictwoumk.pl

© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Toruń 2012

ISSN 2080-1068

Wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma jest wersja papierowa.

Wydawca: Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Ul. Gagarina 13a, 87-100 Toruń

Druk: Wydawnictwo Naukowe UMK
Nakład 300 egzemplarzy

WITOLD MAŃCZAK

Uniwersytet Jagielloński
Instytut Filologii Romańskiej

Wymowa *tutej, dzisiaj*

Słowa kluczowe: zmiana *-aj* w *-ej*, wymowa gwarowa i regionalna, nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany frekwencją

Na temat końcowego *-aj* jako *-ej* wypowiedzieli się różni autorzy. M.in. B. Dunaj (1989: 92) napisał, co następuje:

Zmienna (*-aj*) [...] zazębia się częściowo z zakresem występowania zmiennej (â). Mianowicie w formach trybu rozkazującego obok wariantów *o* i *a* pojawia się wariant *e* oraz głoska pośrednia pomiędzy *a* i *e*. Takie realizacje notuje się też w przysłówkach takich, jak *dzisiaj, tutaj, wczoraj*, w których w zasadzie nie występuje już wariant *o*. Z tego względu warianty realizacyjne *a*, *e* i pośredni w tautosylabicznym połączeniu *aj* trzeba rozpatrywać osobno. W gwarze miejskiej Zwierzyńca wariant *-ej* jest bardzo rozpowszechniony. Niemal powszechnie występuje on w rozkazniku *dej*. Formy tej używają nie tylko osoby o niższym statusie społecznym, spotyka się ją często również w mowie inteligencji [...]. Wariant *-ej* notowano również w rozkaznikach *posuchej, -siadej, -czytej* i *pospszontej* [...]. Bardzo rozpowszechniona jest w gwarze miejskiej forma *dzisiaj*, obok której tylko z rzadka pojawia się *dzisiaj*. Często notowano również formę *tutej*. Natomiast przysłówek *wczoraj* wymawiano częściej z wariantem *-aj*, choć pojawiały się także wymówienia *fczorej*. Wariant *-ej* wystąpił również w partykule *bodej*. Wspomnieliśmy wyżej, że formę *dej* słyszy się często również w języku inteligencji krakowskiej. Zasięg socjalny innych przytoczonych tu form nie został dokładnie zbadany. W każdym razie formy takie, jak *tutej, dzi-*

siej spotyka się również w mowie inteligencji [...]. Można je uznać za krakowski regionalizm. Zasięg realizacji z samogłoską pośrednią pomiędzy *a* i *e* jest jeszcze większy. Ścisłe określenie zakresu występowania i frekwencji poszczególnych wariantów wymaga dalszych badań.

Zaś u K. Dejny (1973: 168) figuruje następująca wypowiedź:

Na terenach pozamazowieckich, które nie wymieniały *a* na *e* z tego powodu, że zaokrąglone tylne *a* znacznie się różniło tu od spłaszczonego przedniego *e*, tylko w pewnych wyjątkowo sprzyjających warunkach *a* przechodziło w *ǎ* i następnie mieszało się z *e* względnie było zastępowane przez tę samogłoskę. Dokonał się ten proces i utrwalił zwłaszcza w artykulacyjnie osłabionym i mniej przez to starannie wymawianym wygłosie rozkaznikowych form kończących się na *-aj*, które w dialektach kaszubskim, wielkopolskim, śląskim i częściowo małopolskim wymieniły się na *-ej*: *stavej*, *douwej*, *krej*, *čytej* [...]. Formy rozkazników z tego typu wymianą *aj* > *ej* utrzymują się w gwarach zachodnich po linię Gdańsk–Kościerzyna–Toruń–Włocławek–Łowicz–Piotrków–Częstochowa–Będzin–Biała oraz we wschodniej Małopolsce po Tarnów–Łańcut–Sanok–N. Sącz [...]. W przeszłości wymiana tego typu musiała obejmować całą Małopolskę, na co wskazuje fakt utrzymywania w gwarach po Płock, Radom, Sandomierz i Nisko [...] tej samej wymiany w rozkaznikach wyrazu *dać*: *dej*, *dejmj*, *dejće*, *dejta*, obok wtórnych tu *cekâj*, *zbiŕajće*, *zvíjâjće* [...]

Powodem zbliżenia artykulacji *a* do *e* i upowszechnienia się *-ej*, *-ejće* na terenach pozamazowieckich było niewątpliwie następstwo tautosylabicznego *ǐ*, wymawianego z silnym podniesieniem środka języka. Jeśli w dodatku *-aj* występowało po miękkiej, np. *zvíjaj*, *buŕajće*, *stavaŕjće*, potrzebne do wymówienia *a* obniżenie środka języka staje się między tak wysoko artykułowanymi głoskami trudno osiągalne, zwłaszcza w osłabionym artykulacyjnie wygłosie. Powstałe w ten sposób i zmorfologizowane *-ej* na miejscu *-aj* utrzymuje się w formach rozkaznikach znacznie konsekwentniej niż w takich pozycjach, jak *žiŕej*, *fčorej*, *tutej*.

Także M. Gruchmanowa i inni (1986: 147) piszą, że „dialektyzmami wymawianiowymi (fonetycznymi) są [...] zmiany grup *aj* w *ej*: *dawej*, *dawejcie*, *uciykej* (dawaj, dawajcie, uciekaj) itp.; rozpowszechnione *dzisiej*, *tutej* (dzisiaj, tutaj)”.

Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na fakt, że przejście *-aj* w *-ej* nie jest regularną zmianą fonetyczną, ale nieregularną zmianą fone-

tyczną spowodowaną wysoką częstością użycia. Na czym polega nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany frekwencją, nie muszę tłumaczyć, gdyż zjawisku temu poświęciłem trzy monografie (Mańczak 1969, 1977 i 1987) oraz mnóstwo artykułów. Moim zdaniem we wszystkich językach bardzo często używane grupy wyrazowe, wyrazy i morfemy nieraz doznają nieregularnych redukcji fonetycznych, np. *wasza miłość* > *waszmość*, *podobno* > *pono*, *stpol*. (*umrze*)-*ci* > (*umrze*)-*ć*.

W indeksie *a tergo* do słownika języka polskiego pod red. Doroszewskiego znalazłem 97 wyrazów na *-aj*. Zaś według słownika Kurcz i innych (1990) wyrazy te wykazują następującą frekwencję: *kraj* zaświadczone 561 razy, *rodzaj* 195, *tutaj* 181, *dzisiaj* 112, *wczoraj* 110, *maj* 48, *tramwaj* 29, *zazwyczaj* 24, *obyczaj* 16, *nadzwyczaj* 12, *skraj* 11, *bodaj* 10, *raj* 10, *zwyczaj* 8, *niechaj* 5. Natomiast w słowniku Kurcz i innych (1990) nie figurują następujące wyrazy na *-aj*: *aj*, *baj*, *rymobaj*, *kuczбай*, *policaj*, *sprzedaj*, *onegdaj*, *zaonegdaj*, *przedonegdaj*, *bogdaj*, *hajdaj*, *odaj*, *bodaj*, *gaj*, *pagaj* I, *pagaj* II, *sagaj*, *zagaj*, *ugaj*, *bugaj*, *cygaj*, *przygaj*, *mazgaj*, *madzgaj*, *haj*, *nahaj*, *buhaj*, *czuhaj*, *chociaj*, *lokaj*, *kamerlokaj*, *tokaj*, *skaj*, *ochlaj*, *bulaj*, *hałaj* I, *hałaj* II, *przełaj*, *na przełaj*, *plaj*, *gulaj*, *rozmaj*, *dunaj*, *wyrypaj*, *seraj*, *karawanseraj*, *długograj*, *samograj*, *szachraj*, *okraj*, *obieżykraj*, *mamraj*, *zawczoraj*, *pozawczoraj*, *przedwczoraj*, *samuraj*, *wyraj*, *taj*, *rataj*, *patataj*, *na patataj*, *kitaj*, *hultaj*, *staj*, *odstaj*, *gronostaj*, *rozstaj*, *roztaj*, *waj*, *korowaj*, *czuwaj*, *mleczaj*, *ruczaj*, *prarodzaj*, *podrodzaj*, *urodzaj*, *nieurodzaj*, *zamieszaj*, *liszaj*, *na ścieżaj*, *wścieżaj*, *na ścieżaj*, *sprzężaj*.

Wśród 97 słów na *-aj* tutaj zajmuje trzecią pozycję, *dzisiaj* czwartą, *wczoraj* piątą, a *bodej* dwunastą. Widać zatem, że między redukcją stopnia otwarcia samogłoski, jaka zaszła przy przejściu *-aj* w *-ej*, a frekwencją zachodzi związek. Związek ten byłby jeszcze bardziej widoczny, gdyby słownik frekwencyjny Kurcz i innych (1990) był oparty na analizie języka nie pisanego, ale mówionego. Jest rzeczą oczywistą, że w języku mówionym przysłowki *tutaj*, *dzisiaj* i *wczoraj* są używane bez porównania częściej od rzeczowników *kraj* i *rodzaj*.

Ponieważ wielu językoznawców przemilcza moją teorię nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją, warto wspomnieć o tym, że z obliczeń pewnego profesora matematyki stosowanej wynika, że szansa, żeby moja teoria była błędna, jest mniejsza niż 1 na 10 milionów (Mańczak 2011).

Bibliografia

- DEJNA K., 1973, *Dialekty polskie*, Wrocław: Ossolineum.
- DUNAJ B., 1989, *Język mieszkańców Krakowa*, cz. I, *Zagadnienia teoretyczne, fonetyka, fleksja*, Kraków: Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- GRUCHMANOWA M., WITASZEK-SAMBORSKA M., ŻAK-ŚWIĘCICKA M., 1986, *Mowa mieszkańców Poznania*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- KURCZ I., LEWICKI A., SAMBOR J., SZAFRAN K., WORONCZAK J., 1990, *Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej*, Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- MAŃCZAK W., 1969, *Le développement phonétique des langues romanes et la fréquence*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- MAŃCZAK W., 1977, *Słowiańska fonetyka historyczna a frekwencja*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- MAŃCZAK W., 1987, *Frequenzbedingter unregelmäßiger Lautwandel in den germanischen Sprachen*, Wrocław: Ossolineum.
- MAŃCZAK W., 2011, Etymologia przyimka *dla* a nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany frekwencją, *Prace Filologiczne* 60, s. 189–195.

Polish pronunciation *dzisiaj* [dzisiej], *tutaj* [tutej]

(s u m m a r y)

In some Polish words, the final *-aj* is pronounced as [ej], e. g. *daj* > *dej*, *dzisiaj* > *dzisiej*, *tutaj* > *tutej*, *wczoraj* > *wczorej*, *bodaj* > *bodej*. This pronunciation is considered to be of dialectal or regional origin. The present author claims that the development *-aj* > *-ej* is not a regular sound change, but is to be accounted for by what he calls irregular sound change due to frequency.